

GEOGRAFIK XARITALAR

Rasulova Saodatxon Qaxorjonovna

Andijon Viloyati Izboskan tumani

12-umumiy o`rta ta`lim maktabi Geografiya o`qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada geografik xaritalat haqida, yer yuzasidagi geografik iqlim haqida, xaritani kashf qilgan olimlar haqida va xaritalarning nomlari haqida so`z boradi.*

Kalit so`zlar: *geografiya, xrita, iqlim, mintaqa, olimlar, shartli belgi, element, joy, aholi.*

Yer yuzasining tabiat va jamiyatdagi voqea va hodisalarning ma'lum bir vaqtdagi holati umumlashtirib, kichraytirib ko'rsatilgan tekislikdagi tasviri. G. x. uchun xaritagrafik proyeksiyalar, shartli belgilar va haritagrafik generalizatsiya (saralash) xos. G. x. o'zining mazmuni, tasviri, ko'rgazmaliligi va zamonaviyligi bo'yicha haritagrafik model hisoblanadi.

Mavzuli xaritalar birorta mavzuga bag'ishlangan bo'ladi. Mavzu to'liq tasvirlanadi, lekin geografik asosini umumgeografik xaritalarning elementlari tashkil qiladi, ya'ni mavzuga mos qilib geografik asos yaratiladi. Mavzuli geografik haritalar ikki sinfga — tabiiy geografik xaritalar va ijtimoiy-iqtisodiy geografik haritalarga bo'linadi. Tabiiy geografik xaritalarga geol, tektonika, geofizika, seysmologiya, yer osti suvlari (gidrogeologiya), geomorfologiya, iqlim, gidrologiya, tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi, ekologiya va b. sohalarga bag'ishlangan haritalar kiradi. G. x. tasvirlangan xududiga kura, dunyo, materik, okean, alohida mamlakatlar, regionlar, viloyat va tuman xaritalariga bo'linadi. Vazifasiga ko'ra, maxsus xaritalar (o'quv, turistik, navigatsiya, loyiha va h. k.)ga ajratiladi.

Mavzusi tor xaritalarga soha xaritalari (mas, iqlimning bir sohasiga bag'ishlangan xaritalar), iqlimga to'la harakteristika berilgan bulsa umumiy iqlim xaritalari deyiladi. Xaritalarda tasvirlanayotgan mazmun ko'p ma'lumotli bo'lib, ular orasidagi o'zaro bog'liqlikni tasvirlab, ulardagi qonuniyatlarni ochib bersa kompleks haritalar deb ataladi.

Tabiatiing ayrim elementlari (mas, shamollar), muayyan joyning aholisi (mas, tug'ilish), iqtisodiyoti (mas, paxta hosildorligi) va madaniyati (mas, teatrlar), ularning xususiyatlari va alomatlari ko'rsatilsa analitik xaritalar deyiladi. Bir qancha sohalarni qo'shib, ko'p mazmun bitta xaritada tasvirlansa sintetik xaritalar deyiladi.

Geografik xaritalar g'oyat ko'p va xilma-xildir. Xaritalar — o'rganish, hisobga olish, saqlash va boshqa maqsadlar uchun mo'ljallangan bo'lishi mumkin. Xaritalar tasvirlangan hududning katta-kichikligiga, masshtabiga, mazmuniga va ko'zda tutilgan maqsadiga qarab guruhlariga ajratiladi. Tasvirlangan hududning katta-kichikligiga ko'ra, xaritalar: dunyo va yarimsharlar, materiklar va okeanlar, tabiiy o'lkalar, mamlakatlar, viloyatlar va boshqa ma'muriy birliklar xaritalariga bo'linadi. Masshtabiga ko'ra: yirik

masshtabli (1 : 10 000 dan 1 : 200 000 gacha), o'рта masshtabli (1 : 200 000 dan 1 : 1 000 000 gacha), mayda masshtabli (1 : 1 000 000 va undan mayda) xaritalar bo'ladi. Joy planini tuzishda ham muayyan masshtabdan (1 : 5000 va undan yirik) foydalaniladi. Lekin plan kichik hududlar uchun tuziladi. Mazmuniga ko'ra, xaritalar: umumgeografik va mavzuli xaritalarga bo'linadi. Umumgeografik xaritalar hududlarning umumiy ko'rinishi va geografik xususiyatlarini aks ettiradi. Bularga, asosan, tabiiy va siyosiy xaritalar kiradi. Mavzuli tabiiy xaritalarda ayrim tabiat komponentlari nisbatan aniq va mukammal tasvirlanadi. Bunday xaritalarga 6- sinf atlasidagi Yer po'stining tuzilishi, tabiat zonalari, iqlim va boshqa xaritalarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Ba'zan mavzuli xaritalarda bitta yoki ikkita emas, balki birbiri bilan bog'langan bir qancha komponentlar ko'rsatilgan bo'ladi. Bunday xaritalarga kompleks xaritalar deyiladi. Xaritalarning qo'llanilish maqsadularning masshtabiga, mazmuniga va jihozlash usuliga katta ta'sir ko'rsatadi. Buni bitta hududning bir xil masshtabli va mazmunli, lekin har xil maqsadli xaritalarini bir-biriga taqqoslab, yaqqol ko'rish mumkin. Maqsadiga ko'ra, xaritalarni: o'quv, ilmiy, turistik, targ'ibot tashviqot kabi turlarga bo'lish mumkin.

Globus— Yer sharining kichraytirilgan modeli bo'lib, Yerning tashqi qiyofasini hamda uning yirik qismlari (materiklar, okeanlar, ularning bo'laklari) nisbatini eng to'g'ri va ko'rgazmali tasvirlaydi. Globusda kartografik tasvirning xatoliklari bo'lmaydi. Maktab o'quv globuslari 1 : 83 000 000, 1 : 50 000 000, 1 : 40 000 000, 1 : 30 000 000 masshtabda tayyorlanadi. Mashhur vatandoshimiz Abu Rayhon Beruniy (973 — 1048- y.) XI asrda birinchi bo'lib shimoliy yarimsharning globusini yasagan. Butun Yer sharini tasvirlagan birinchi mukammalroq globusni 1492- yilda Martin Bexaym yasagan.

Foydali qazilmalar xaritalarida ko'mir, neft, gaz, temir rudasi va Yerning boshqa mineral boyliklari qayerlarda joylashganligi shartli belgilar bilan aks ettiriladi.

Iqlim xaritalarida Yer yuzining qaysi nuqtasida qancha yog'in yog'ishi, havo haroratining qanday bo'lishi, shamollar yo'nalishi tasvirlanadi.

Bu sanab o'tilgan barcha xaritalarda ma'lum mavzuga oid geografik predmet va hodisalar tasvirlangan bo'ladi. Shuning uchun bunday xaritalar mavzuli xaritalar deb ataladi.

Geografik xaritalar Dunyo xaritasi, materik va okeanlar xaritasi hamda alohida o'lkalar, davlatlar xaritalariga bo'linadi.

Mavzuli xaritalardan tashqari umumiy geografik xaritalar ham bo'ladi. Ularda hududning umumiy ko'rinishi, ya'ni relyef, daryolar, ko'llar, dengizlar, shaharlar, okeanlardagi yirik oqimlar va boshqalar ko'rsatiladi. Bunday xaritalar tabiiy xaritalar deb ataladi. Tabiiy xaritalar ham har xil bo'ladi: Dunyo (Yarimsharlar) tabiiy xaritalari, alohida materiklarning tabiiy xaritalari, ayrim davlat va o'lkalarning tabiiy xaritalari.

Shunday qilib, geografik xaritalar Yer yuzining umumiy yoki ayrim jihatlarini tasvirlovchi xaritalar bo'lishi mumkin. Mazmuniga ko'ra esa umumiy geografik va mavzuli xaritalar bo'ladi. Tasvirlangan hududining kattaligiga ko'ra Dunyo xaritasi, alohida materiklar, alohida davlat yoki o'lkalar xaritalari bo'ladi.

Xaritalarning shartli belgilari. Xaritalarda turli predmet va hodisalarni tasvirlash uchun xaritaning o'ziga xos tili hisoblangan shartli belgilardan foydalaniladi.

Yer yuzining relyefi masalan, ustma-ust rang berish bilan tasvirlanadi. Bunda, 0 m dan 200 m gacha baland bo'lgan pasttekisliklar yashil rangga, 200 dan 500 m gacha baland bo'lgan qirlar och jigarrangga bo'yaladi. Har bir rang qanday balandlikni bildirishi xaritaning pastki qismidagi jadvalda beriladi. Bunday jadval **balandliklar shkalasi** deb ataladi.

ADABIYOTLAR:

1. T.V.Vlasova «materiklar tabiiy geografiyasi». Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y. 2 tom (209-216) betlar. .
2. T.V.Vlasova «Fizichiskaya geografiya materikov» Chast-1, chast-2, Toshkent Izdatelstvo «Prosvesheniye» 1986 g.
3. M.P.Zabrodskeya A.G.Chikishev, «Praktikum po fizicheskoy geografii materikov i okeanov» Moskva Izdatelstvo «Prosvesheniye» 1989 goda.
4. A.Qozoqov, H.Ma'sudov «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlar» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 yil.